

կը վերաւորուի: Թող որքան կ'ուզեն հետախնդիրները, աղուոր միացեալը, ըմբռնող մտաւորականները ներառանն անծանօթին երկդիմութեան վրայ, թող զենն արուեստի հրապոյրները ազնիւ գիծին ընտրութեան մէջ և խորհուրդին միջնադիրն մէջ, Միքէլ-Անճէլոյ պիտի մնայ Ամենակարողը, մարդերու Շինողը, Տէրը յստակութեան, պարզութեան և առողջութեան, մշտնեանաւորը՝ ինչպէս կեանքը:

== L E O ==

Պ

Լրագրական գործունէութիւն 1895-1906.

— Թիֆլիզ, Մշակ. Արժուէր. —

Կեանքի հոսանքը յօղաւորներու շարքին մէջ:

1895 տարին Լէօ կը փոխադրուի Թիֆլիզ իրր մշտական աշխատակից և քարտուղար Մշակի:

Նոր էին իրեն համար երկուքն ալ, Թիֆլիզն և խմբագրատունը. և իրեն համար կը փոխուին բնականաբար կենաց վարժութիւնները, անձերը, կեանքը, ամբողջ միջավայրը:

Ես չեմ խօսիր իր երկրորդ շատ կարճատեղ դադարին վրայ Ռազուի մէջ, իրր վարիչ Արօր տպարանին: Բազու Լէօ իր հանգստութեանց մէջ չէ, մտաւոր և ֆիզիքական, և քաղաքը որ այնքան նաւթ կ'արդունարեբէ, իրեն չերթար: Նա հոն աւելի բանուորի դերի մէջ է քան մտաւորականի. հոն կը կորսնցնէ իր առողջութենէն և իր բարդական կորովէն: Այս այնքան աշխատութիւն սպառող և հարբստութիւն արտադրող քաղաքէն իրեն մէջ ուրիշ բան չմնար բայց եթէ թանձր խաւ մը չորրորդ կարգի դասակարգի խեղճութիւններուն, ժայթքելու համար յետոյ, ինչպէս սպառնացող նաւթի երակ մը, հարկը յօղաւորներու մէջ ի նպաստ խեղճ

հալածուածներու դատին, որոնք թէև Բագուի խեղճութիւնները չեն, բայց միշտ զրկանքներ են նման տեսակին ու ցեղին պատկանող:

Բայց Կովկասի մայրաքաղաքը ուրիշ բան է. Լէօ անգամ մը Թիֆլիզի մէջ, աւոր կը վարժուի, իրեն համար զայն լաւ կը գտնէ, զայն իրեն հաստատուն բնակավայր կ'ընտրէ, և զայն չիթողուր այլ ևս բայց եթէ պատահական բացակայութեանց համար, սթափութեան համար:

Թիֆլիզի մէջ աւելի լայն կեանք մը կը գտնէ քան այլուր, և Շուշիէն վերջ՝ Թիֆլիզ իրեն համար պէտք էր երենալ իրր մտաւորականութեան համար վառարան մը, ուր աւելի ճարակ ու միջոց կար արծարծելու գրական և կենցաղական հարցերը՝ այնքան սիրելի իրեն համար, և ուր աւելի միջոց կար անմիջական բանակցութեան մը մէջ մտնելու անձնաւորութեանց հետ քաղաքական կամ գրական ասպարէզին վրայ, և աւելի սերտ մասնակցութիւն մ'ունենալու Կովկասի կամ համաշխարհի հարցերու: Աւելին՝ Թիֆլիզի մէջ իր մատենագրական ու հայկական գիտութեամբը, որուն մէջ զօրաւոր էր, աւելի բան մը կրնար ընել, աւելի հիացողներ ունենալ, քան գաւառի ուրիշ ո՛ր և է քաղաքի մը մէջ կամ նոյն իսկ Բագու՝ ուր հակառակ հայ միլիոնատէրներուն, ռուս լեզուն ու կրթութիւնն է որ ճնշող կերպով կը տիրէ: Հուսկ՝ գրական մարդոց մէջ միշտ անջնջելի բնազդ մ'եղած է դէպի մեծ կենտրոնները դիմելու:

Թիֆլիզի մէջ երկրորդ շրջապատ մը զոր հարկ է նկատի ունենալ Լէօի այս շրջանի գործերը դատելու համար. Մշակի խմբագրատունն է: Ինչ կրնային ըլլալ իր զգացումները այս հաստատութեան նկատմամբ երբ կանչուեցաւ անոր մէջ պաշտօնավարելու: Գրիգոր Արժուէրի հետ չէր կրնար գէշ հասկացողութեանց մէջ ըլլալ, քանի որ ինք արդէն եռանդուն ու փնտռուած աշտատակցող մըն էր Մշակի և քանի որ Արժուէրի գինք միշտ քաջալերելու հետ էր իր խրախուսական յոր-

դորներովը և Լէօի թղթակցութեանց ու յողուածներուն յօժարակամ հիւրընկալուածութեամբ: Բայց երբ ինք թերթին խմբագրութեան մէջ պաշտօն վարելու կանչուեցաւ, Արծրունի չկար այլ ևս, և իրեն կը մնար Մշակի նոր տէրերուն հետ հասակացողութեան մը մէջ մտնելու և հոն իր զիրքը որոշելու: Եւ Լէօի զիրքը հոն կարուոր ու տիրող դարձաւ, ոչ միայն որովհետեւ խմբագրութիւնը իրեն անհրաժեշտ պէտք ունէր, այլ որովհետեւ ինքն ալ կրնայ գիտակցութիւնն ունեցած ըլլալ թէ իրեն կ'իյնար թերթը յաջող ճամբու մը մէջ վարելու, անոր պատիւը բարձր բռնելով, քանի որ Մշակի տէրերը՝ այնքան մեծ թիֆլիզ քաղաքի մը մէջ թերթին անմիջական ու մերձաւոր աշխատակիցնեւրէն ուրիշ հաշուի առնցուելու մարդ մը չգտնելով, գիշած էին գաւառական յետընկած քաղաքի մը մէջ անձնաւորութիւն մը փնտնելու:

Ուրիշ պարագայ մըն ալ որ կրնայ անմիջապէս ազդած ըլլալ իր այս շրջանի գրականութեան վրայ, իր նիւթական ապրուստն էր՝ ապահովուած Մշակէն: Չեմ գիտեր թէ ինչ կը վճարուէր իրեն իր գրուածներուն կամ աշխատութեան համար, վարձատրուած էր, ինչպէս Եւրոպայի գրիչ մը՝ իր տողին կամ էջին համար, թէ վճարուած էր ինչպէս սովորական գործակատար մը, ամիսը 40 ռուբլի, 50 ռուբլի ինչ որ անգամ գոհացուցիչ պէտք է նկատուի հայ գրողի մը համար նկատելով որ ընթերցանութեան համար ամենաբարձր հասարակութիւն մը կայ մեր մէջ: Այս բոլորը մեզի համար քիչ կարևոր է, ոչինչ կարևոր է, Լէօի գրականութեան համար 1895-1906, մեզի միակ հետաքրքրական կէտը այն է թէ Լէօ Մշակի խմբագրատան մէջ հնարաւորութիւն կ'ունենայ շատ գիրքեր ու թերթեր աչքէ անցընելու, ինչ որ իր տոկոսն աշխատասիրութեան հետ հասկանալի կը դարձնէ իր բազմաթիւ հրատարակութիւնները: Իր մէջ աչքի զարնող է մանաւանդ յամառ աշխատութիւն մը՝ որ պէտք է մը աւելի

հաճոյք մըն ալ եղած է միանգամայն իրեն համար, քանի որ գրականութեան հետ է գործը: Լէօ այն կարակտերներէն կ'երևի որ իբր բնածին ունին գիրքերու ու գրականութեան զարնուելու ոգի մը: Դիւ չեմ մոռցած՝ ինչ որ ինք կ'ըսէր մեզի, 1908 թ. Ղազարու կղզիկին վրայ, թէ «կենաց բոլոր նեղութիւնները մոռնալու համար, իրեն համար բաւական է որ գիրք մը ձեռքը ունենայ». հոն այնպէս խոր կ'ընկղմի որ ներքին կամ արտաքին այլ ևս ուրիշ ձայն չիլսեր բայց եթէ միակ դուրեկան ձայնը որ կու գայ գրքին մէջ յաւերժացած անցեալէն: Բայց միայն Լէօ թարմատար ընթերցող մը չէ, կարդալու մոլի մը: Նա միշտ գրիչը ձեռքն ունի, և անցեալ մեռած կեանքէն կը հանէ թարմ և կենդանի կեանք մը:

Ժամանակը ուր Լէօ կանչուեցաւ Մշակի աշխատակցութեան վերահաս ճգաժամի մը մէջն էր տաճկահայոց համար: Սասունը շարըղ տեղի ունեցած էր և շուտով պիտի յաջորդէին ընդհանուր ջարդերը: Դիւ 1894ին նա քանի մը յողուածներ կը զրկէ Մշակի իր գաւառի բնակութենէն: Անոնց մէջ չեն զգացուիր դեռ տաճկահայոց ցաւերը, բայց ինչ ալ գրէ, գրական կամ հասարակական, Եփեսոսէն պաշտպանները՝ Գրասկոն երեկոյներին՝ լեցուած ու լարուած շէտ մ'ունի, Խարայէլի մարգարէներու տեսակ մը խոպոտ գոշուներ ժողովրդեան մը որ զինք չիհասկնար և որ կորստեան կը դիմէ: Լէօ ոյժը կը զգայ իր մէջ ինք զինք զգացնելու և յարգել տալու իբր հեղինակութիւն մը: Այս գրեթէ յաւակնութիւնը, շէտը՝ կը ծանրանայ նաև գրական ընդհանրական յողուածի մը մէջ, Արփիարի վրայ, ուր նա կ'ըսէ «Կ. Պոլսոյ Հայրենիք լրագրում այս ամառ տպագրուած էր մի վէպ Հոգոս գառուի վերնագրով, հեղինակութիւն Արփիար Արփիարեանի: Խոշոր պակասութիւնները գերծ չէ այդ գոր-

1. Մշակ 1894, ԹԷ 85.
2. Մշակ 1894, ԹԷ 125.

ծը¹»։ Ուրիշ յօդուածի մը մէջ գոված էր Արփիարի ուրիշ կտոր մը, զայն պիտի գովէ դեռ ուրիշ յօդուածներու մէջ ալ, բայց չիկորշիր անոր խոշոր պակասութիւններն ալ շատ որոշ կերպով ընդգծելու, երբ իրեն այնպէս կ'երևի։ Ամէն տեղ կը զգացնէ թէ անսովոր ժամանակի մը բացուելուն մօտն ենք, թէ օդին մէջ մի ինչ որ հրապուրիչ և հեղձուցիչ նորանշան բան կայ։

1895—1906, տասնութէկ տարուան շրջանի մը մէջ ինչպէս թուարկել և ի՞նչպէս վերլուծել այն բոլոր յօդուածները, հրապարակախօսութիւն, գրական քննադատութիւն, պատմութիւն, վէպ, պատկեր, և ուրիշ շատ հազար ու մէկ տեսակ գրուածքներ² որ ստէպ գրական ոչ մէկ սեռի տակ որոշ չին դասակարգուիր, երկայն, կարճ, շարունակելի քանի մը թիւերու կամ թերթիներու մէջ, կամ յաճախ ալ անվերջանալի, զորս կը ցրուէ Մշակի բոլոր թիւերուն մէջ գրեթէ տասնութէկ տարուան չափ և գրեթէ ամէն օր։ Զանտեղ հասկնալու համար, որ ստէպ շատ մասնական, տեղեկան ու առօրեայ հարցերու շուրջ կը դառնան, պէտք էր հատուրաւոր պատմութիւն մը գրել, ոչ միայն տարուան մը կամ երկու, այլ տասնութէկ տարուան և ոչ միայն ընդամենուր ազգային կամ համաշխարհի մեծ դէպքերու այլ նոյն իսկ Հայոց սա փոքրիկ գրական կամ մասնագրական բանավէճերուն ու հարցերուն և աւելի փոքրիկ թիւֆլիզի առօրեայ հարցերուն։ Բայց այս բոլորը մեզի անհրաժեշտ չէ, նախ որ այս շրջանը դեռ շատ թարմ է զայն կոչելու համար, և կարևորը՝ որ մենք կ'ուզենք մարդուն հոգին հասկնալ, կազմել, և մենք պիտի նշանակենք միայն հոսանքները որ հոն թողած են իրենց խաւը, հետքը, ազդեցութիւնը, և իւր բոլոր գործերը, բնական արտայայտութիւն այս բոլոր ազդեցութիւններուն, պիտի

կրեն կնիքը իր արուեստին ինչ որ միակ էականն է մեզի գիտնալու։ Այս միակ գիծը, աղէկ ըմբռնուած և վեր հանուած՝ մեզի պիտի ծանօթացնէ ամբողջ Լէօն։

Նկատի առնելով այն բոլոր պայմանները որ թիւֆլիզի մէջ իրենց բնական ազդեցութեամբը կրնային վերակազմել Լէօն, մենք զանց ըրինք ամենէն աւելի մեծը, Գրիգոր Արծրունին։

Ամէն հաստատութեան մէջ՝ անշուշտփելի, աներևոյթ ու անզայտ, բայց սաւառնաթիւ ու շատ զգալի, օդին ամբողջութեան մէջ, կ'ապրի նոյն հաստատութեան հիմնադրին գործը, շունչը, զաղափարը որ կերպով մը տեղւոյն ոգին կը կազմէ, տեղւոյն պատգամատուն ու կրօնական իմաստը։ Յետ անգամ մը հոն մտնելու, մարդ կը զգայ ու հակառակ իր անձին միշտ աստիճան մը կը կրէ այս ոգին, ինչպէս կը զգանք զգուծիւնը անտառին մէջ, ամփոփածութիւն մը տաճարին մէջ կամ հիացում մը շատ գեղեցիկ կնկան մը առջև։ Լէօ լծուած Մշակին՝ ու Արծրունիի խմբագրատան մէջ, կրնա՞ր անոր ոգիէն ազատ մնալ։ Պէտք էր միշտ աստիճան մը անով զգածուիլ եթէ նոյն իսկ սկզբունքով կամ բնագոյնով հակակրուծութիւն մը զգար անոր նկատմամբ, և անով բոլորովին համակուիլ եթէ տրամադիր էր Արծրունիի համակրելու։

Ինչ էր Արծրունի իր ամբողջութեան մէջ և ինչ տեսակի տպաւորութիւն պիտի թողար իր արբանակներու վրայ։

Յօդուածի մը մէջ³ խօսելով Լէօի Գրիգոր Արծրունի գործին առաջին հատորին վրայ, քանի մը դատաստաններ յայտնած եմ թէ Արծրունիի և թէ Լէօի մասին։ Տարիներ վերջ, հիմայ որ արիթմը կը ներկայանայ այս երկու անձանց վրայ վերստին խորհելու, ես մէկ կէտի վրայ միայն բացատրուելու կամ վիճելու պէտքը կը ըզզամ, ինչ որ հոն խոստացել էի, այսինքն է գեղարուեստի ըմբռնումը Արծրունիի և Լէօի միտքերուն մէջ։ Եւ այս կէտին վրայ մենք պիտի ճանչնանք ազգակցութեան աստիճանը իրենց միտքերուն։

1. Մշակ 1894, Թիւ 137.
2. Տես Բազմ, 1908, էջ 329.

Արծրունիի համար լաւ գործը՝ գիրքերու ասպարէզին մէջ, այն է որ կեանքի անմիջական, առօրեայ հարցերուն կը հետեւի, զանոնք կը յուզէ ու խնդիրներ կը ստեղծէ. աւելի թանձրացնելով իր միտքը՝ խօսքի եւ գրականութեան գործունէութեան մէջ լաւն այն է որ մարդկանց աւելի բարօրութիւն կը ստեղծէ, մտաւոր կամ բարոյական: Արծրունիի համար նոյն իսկ Ռաֆայէլի կամ Լամարտինի գործերը ոչինչ են որովհետեւ անոնք յարմար չեն չեմ գիտեր կենաց ո՛ր պայմանին համար գորինք կը պահանջէ:

Բայց Արծրունի կ'երևի թէ կը շփոթէ գեղարուեստի գործ մը գեղեցիկ գործի մը հետ. գործ մը կրնայ գեղեցիկ չլլալ իր բարոյական նշանակութեան մէջ, բայց հէնց մի եւ նոյն գործը երբ իր բարոյական արուածութեան մէջ ճիշդ կերպով ներկայացուած է արուեստագէտին կողմէն, կը դառնայ արուեստի գործ մը: Արուեստի գործ մը ի՞նչ աստիճան կրնայ հասկցուիլ կամ օգտակար ըլլալ տուեալ հասարակութեան մը համար, այդ միջավայրի խնդիր է: Ինչ որ ոչինչ չըսեր թիֆլիզի եւ Կովկասի մէջ, շատ եւ անգնահատելի բաներ կը պատմէ երկրին մէջ ուր նա ծնունդ առաւ:

Թիֆլիզի մէջ Արծրունի կ'երևի թէ չի գտներ ընկերութիւն մը որ զինք հասկնայ եւ իրեն գործելու ասպարէզ մը տայ, Հայու-թիւնը ոչինչ չհասկնար արտասահմանէն եկող այս երիտասարդէն, ըստ երևոյթին շատ հարուստ ընտանիքէ, եւ որ կու գայ իրենց մէջ փնտելու համար իրեն գործունէութիւն մը: Այն ատեն Արծրունիի ուրիշ աղէկ բան չէր մնար բայց եթէ կտուիլ իրեն զիրք մը ու հասարակութիւն մը ստեղծելու համար: Ամէն գործ ինչ որ չէր հասկցուեր իր պայմաններուն մէջ իրեն համար անօգուտ գործ մըն էր: Իրեն համար պէտք էր գործ մը որ ժողովրդեան անտարբերութիւնը շարժէր, զայն սթափեցնէր, արթնցնէր, շահագրգռէր ու կեանք յառաջ բերէր: Ասիկայ միակ գեղեցիկ, օգտակար ու գեղարուեստական

գործն էր իրեն համար, եւ ամէն գործ որ այս շարժման կը նպաստէր՝ իր աստիճանին համեմատ արժէքաւոր էր ինչպէս բուրովի մնայէտք էին այն գործերը, այլուստ հրաշակներունը՝ բայց որոնք ոչ մէկ կերպով չէին մօտենար այս շարժման:

Իր հրապարակախօսի դերին մէջ Լէօ ունի Արծրունիի այս բոլոր զգացումները, եւ զանոնք կը սնուցանէ աւելի բեղմնաւոր գործունէութեամբ մը: Ինչ որ իրեն համար անաւելութիւն մըն է այս հանգամանքն է որ ինք ժողովրդեան զաւակ մ'ըլլալով աւելի աղէկ կը ճանչնայ անոր լեզուն, աւանդութիւնները, հաւատարիցները, պատմութիւնը, ճաշակները, եւ զանոնք գգուելու եւ գոհացնելու արուեստը: Արծրունի ընդհակառակն պէտք էր ճիշդ մ'ընէր այս բոլորը հասկնալու եւ զգալու համար: Արծրունի իր ազնուական դասակարգէն եւ եւրոպական կրթութենէն միշտ կը կորսնցնէր ժողովրդեան հասնելու եւ հաւասարելու համար: Լէօ իր ամէն քայլափոխին ժողովրդեան վրայ տիրելու համար, կը շահէր:

Երկար ժամանակ, Մշակի խմբագրատան մէջ ալ, նախընտրողաբար կը պահէ իր գրքերու գրականութեան ճաշակը: Իր այս ճաշակին գրախօսական մատենախօսականի ձևը կու տայ. գոր կը զարգացնէ Մշակին ու յետոյ նաեւ Նոր շրջանի Մուրճերուն մէջ: Քաղաքականութեան նուիրուած լրագրի մը համար առանձին նշանակութիւն ունի այս սեպը. անոր զարդ մըն է երբ ճիշդ սահմաններուն մէջ կը կատարուի: Երբ տեսակ հաճոյքի մը հոսանքին մէջ կը պահէ ընթերցողները, եւ առանց նուազագոյն ծանծրոյթի մը գրքի մը ամբողջ բովանդակութեան հետ կ'ընտանեցնէ զանոնք, իրենց մատնանշելով հանդերձ անոր գեղեցիկ կտորները կամ ահոնց տարածած ստուերները:

Լէօի այս սեպի գրութիւնները տաս տարուան Մշակներուն կամ Մուրճերուն մէջ հատորներ կը կազմէ: Նա կը գրէ ոչ միայն գիրքերու եւ գրքոյկներու վրայ, այլ նաեւ թերթերու: Գրականութեան մէջ չկայ

չնչին երևոյթ որ արհամարհանքի դատապարտուի իր կողմէ. այս ասպարէզին մէջ ամէն բան արժանի է առանձին ուշադրութեան մը: Եւ ո՛ր է հեղինակ կրնայ ասպարէզ ըլլալ որ ինք գէթ մէկ հատ խղճմտանքաւոր ընթերցող ունեցեր է:

Լէօ գիտէ իր այս կարգի գրութիւնները շահեկան ընել խնամոտ վերլուծութեամբ մը բովանդակութեան, կոչումներով և խորհրդաճոճութիւններով որ յաճախ խայթող բան մ'ունին և տեսակ մը հումուր որով համեմուած են: Կը կարդացուին ախորժով: Գովեստին մէջ ժողովալ է, բայց գրութեան մը արժէքը ամբողջապէս վեր կը ցատեցնէ, ինչպէս սաստիկ կը խաւառնէ թոյլ մասերը: Իր տեսութիւններուն մէջ անփոփոխ կանոնով մը կ'առաջնորդուի հասարակական գաղափարներէ որ ստէպ շատ առողջ ու օգտախնդիր պահանջներ են, և ինք գրականութեան մէջ ան կը սիրէ քիչ մը այն բանը ինչ որ ժողովուրդը կեանքի իրականութեան մէջ կը սիրէ իր հերոսներուն վրայ, տղամարդո՛ր քաջարիս՛ն ինչպէս կ'ըսեն իրենք, Ռուսահայերը:

Այս շատ բազմաթիւ գրախօսական էջերէն յօժարութեամբ կը յիշեմ Բանկեր Գրականութեան և Արուստի Թերթին վրայ գրածները, ոչ միայն որովհետեւ առանձին խնամքով մը զայն գրած է, այլ որովհետեւ անով առիթը կ'ունենայ նաև քանի մը թրքահայ ծանօթ գրիչներու վրայ իր դատաստանները յայտնելու: Առանձին սերտի ճխալով մըն է որ Արփիարին վրայ կը խօսի առթիւ Կարմիր ժամանցին զոր ընթերցողը կը կարդայ շնորհակալութիւն յայտնելով հեղինակին այսպիսի ընտիր հաճոյք մը իրեն հայթայթած ըլլալուն համար: Երուանդ Օտեանը հաճոյական կը գտնէ իր Համարաճող Աղային համար, ինչպէս և կը շնորհաւորէ Ռուբէն Զարդարեանը մշակելուն համար գաւառի գրականութիւն մը ուր, սակայն, սրբագրելու

շատ բան կը գտնէ ոճին և հոգեբանութեան մէջ:

Ժամանակն ուր Լէօ կը հրաւիրուէր Մշակի աշխատակցութեան ջարդերու աղիւսը ու ջլատող տարիներն էին: Մարդ կը սպասէր որ թուրքահայ երայրներու այս սուգը մեծ ու խոր ազդեցութիւն մը գործէր գրողին վրայ Մշակի մէջ ջարդերու ահեղ իրութեան հաւասար սարսուռն էջէր տալու: Բայց իր կրած խոր տպաւորութիւնը բոլորովին տարբեր տեսակի է եղած, քան աղետին մեծութեան տակ ընկճուող ու կողկողացող բանաստեղծի մը: Առաջին կտոր մը անոր վրայ գրած է Արեւելեան գրոյց՝ վերնագրին տակ, տեսակ, մը արձակ բանաստեղծութիւն ուր հակառակ շատ կիրք ըլլալուն, բնոյթը չունի ժողովրդեան դուր գալու, անոր խեղճութիւնները ցուցադրած միջոց՝ զանոնք սփոփելու, ամոքելու փափկութեամբ մը արուեստի, սրտի և արցունքներու:

Ճիշդ նոյն ժամանակները ուրիշ երկտասարդ գրող մը, Խզդիրէն, Պ. Ահարոնեան, վախկոտ պատկառանքով մը իր առաջին պատկերները կը զրկէր Մշակի, թրքահայոց արկածեալներու կեանքէն, զորս ինք տեսած էր սահմանազուլին վրայ, ուր անոնք կը հալածուէին կը հարուածուէին ու սահմանազուլի կ'անցնէին յետին աստիճան խեղճ կացութեան մը մէջ վերջին շունչը փչելու: Ընդհուպ ժողովուրդը գտած էր իր ցուելու երգիչը, զանիկայ որ կրնար իր շրտուցանող խեղճութիւնները բանաստեղծութեան այնքան փափուկ շղարշով մը պատել և զանոնք ներկայացնել աշխարհիս զթութեան ինչպէս գոյնբուր ցուցահանդէս մը, ու ժողովուրդը ախոր համակրեցաւ իր բոլոր սրտովը, թէև գրագէտը ղեւ Էրուպա անցած ու իր աւուստին կատարելութիւնը տուած չըլլար: Անիկայ հոգին ունէր արդէն՝ վեր բոլոր արուեստական կատարելութիւններէն:

Ահարոնեանի երևնալուն, Լէօ կը հրաժարի այս սեղին վրայ ճիշդ մը զարգացնելէ, և թրքահայոց աղէտին հանդէպ իր զգացումները ուրիշ դատար վրայ կը դարձնէ:

Հոս պարտքը կը զգամ առանձին շնորհակալութեամբ յիշատակելու որ մեր ոռւսահայ եղբայրները սրտեբը չափազանց տաք ունին թրքահայերուն վրայ և ոչ սահմաններն ու սուրները կրնան արգիլել իրենց որ չոգևորութիւն Վանի, Մուշի, Էրզրումի և առհասարակ թուրքաց Հայաստանի բախտովը որուն վրայ դարձուցած են իրենց հանճարին բոլոր կորովն ու ծաղիկը և որուն շուրջ արտադրած են իրենց բոլոր զուրի գործոցները, ինչպէս այս անոռոց Ռաֆֆին ռազմական:

Լէօ աւելի հրապարակախօսական ուղղութիւն մը կու տայ իր զգացումներուն, և կ'ուզէ բան մը ընել որ աւելի անմիջական կերպով քանակ մը դարման ընէ ահագին աղէտին: Իր Հին Ռարոսական յղանակներու շարքը սովորաւոր պատուար մը կը կանգնին հաւատալովոր մարդորսակներու դէմ որ թուրքին հունձքէն վերջ հոգիներու ուրիշ հունձք մը կու գային ընել իրենց քանի մը սանտիմներովը որոնք հանապազօրեայ հաց մը կու տային կեղեքուած ու խոցոտուած մարմիններուն:

Լէօի յօդուածներու այս շարքը այնքան դառնութիւն ու թոյն կը ծորէ, ստէպ պատմութիւնը նոյն իսկ իր խեղաթիւրումներուն մէջ վաւերացնելով, որքան անազնիւ էին այն զգացումները՝ որ կ'ուզէին ժողովրդեան մը աղէտը շահագործել դատաւորի մը համար՝ որ զայն կը դատապարտէր:

Իր ուրիշ զգացումներով թուրմ յօդուածներուն մէջ դարասկզբի և տարեսկզբի խորհրդածութիւններ շատ կը սիրէ ընել որոնք բաւական անհամ են և բնաւ չունին այն ատտիկեան աղէն որ միակ ապրեցնողն է այս սեռի յօդուածներուն: Այս աղը՝ այնքան առատ Արփարի քով, շատ ընթացիկ չեբեկի Ռուսաստանի մէջ: Աւելի ակնախտիղ ու զարգացած բան մը չունին նաև իր միւս պատկերները, գրուած թիֆլիզի մէջ, քան զանոնք՝ գորս գրած էր Շուշիէն, վայրկենին համար ու միշտ կ'ապրին ամբողի մը մէջ որ կը զարմանայ թանձր իրականութեան մը վրայ,

ինչպէս ծաղրանկարները Խորաբայայի կողքին և որ ոչինչ չհասկնար արուեստէ: Առանձին գորովով մը կը յիշեմ Արտակուն՝ յօդուածը պայծառ պատկեր մը ընտանեկան կեանքի ուր ճշմարիտ արցունք մը կայ և ճշմարիտ արուեստ մը որ անմահ է, քանի որ սրտի արուեստն է:

Լայն պարապներ չձգելու համար այս շատ մեծ գիծերով տեսութեան մէջ որ Լէօի 1895-1906 տարիներուն Մշակի մէջ ունեցած լրագրական գործունէութեան վրայ ընդհանուր գաղափար մը կ'ուզէ տալ, պէտք է որ քիչ մը ծանրանալ Գրադոսով հատորին վրայ, նախ Մշակի մէջ հրատարակուած՝ յետոյ արտատպուած: Լէօ առանձին շնորհք մ'ունի կենսագրութիւններ կազմելու մէջ ու մարդ գինք կը կարգայ արտոժով ու անձանձրոյթ: Գերազանց գիրք մըն է զարոցներու և ընտանիքներու համար: Առողջ շունչ ունի և հիւթեղ բովանդակութիւն: Ոչինչ այնպէս համակրելի դարձուած է ինչպէս դէմքը այս մեծ ծնունդին որ հովանի մըն էր հալածուածներուն: Ծանօթ է այն տաք սիրտը չոր ծայրագոյն միջիւստը, որ այնչափ կուտայ: Էր ուրիշ խեղճներու ի նպաստ, ցցուց մը: Վրայ, մեր ամենէն աւելի սրտաբեկ օրերուն մէջ, ուր վեհափառութիւնները այնքան ամօթալի կերպով զմեզ երեսէ կը ձգէին: Մ'արդասէր ու հայասէր ծերունիին վարքը պատմուած է ինչպէս գրեթէ սուրբի մը կենսագրութիւնը, և մեր զգացումներուն մէջ տեղ մը կը գրաւէ ինչպէս անկապտելի իրաւունքը փառաւորագոյն հայու մը:

Լէօ իուանտացիներու հալածանքները նկարագրած միջոց ունեցած է գրեթէ թերեւս դիտաւորութիւնը սրտապնդելու մեր ժողովուրդը, ցուցնելով թէ ինչպէս մեզմէ ոչ նուազ դժբախտ ազգ մը, մեզմէ աւելի հալածեալ ժողովուրդ մը, գտած է միջոցները հուսկ երջանկութեան մը հասնելու, քանի որ աշխարհիս մէջ կրնային ըլլալ

1. Մշակ 1898, Թիւ 92.

2. Թիֆլիս, Ռոտինեանց 1899.

մեծ ծերունիներ, Գլադստոն մը: Յոյսի մը պէս էր ասիկայ մեզի պէս լըուած խեղճ ժողովրդեան մը համար, և խայծ մը աւելի համակրելու նազելի կրթութեամբ այս տաղանդի տէր մարդուն որ Գլադստոնն էր:

Չեմ կրնար դիմադրել հաճոյքին՝ գիծ մը յիշելու այս մեծ մարդու կեանքէն, որ միանգամայն պիտի ըլլալ նաև գիծ մը Լէօի կենսագրական ոճէն:

Գլադստոնի երկարատև կեանքը ամբողջապէս նուիրուած էր աշխատութեան: Թէ՛ տանը և թէ՛ պալատի մէջ նա մի րոպէ անգամ գուր չէր կորցնում: զիշերուայ ժամի 11-12 ից առաջ նա չէր քնում, իսկ առաւօտները, ժամի 7-8ին առգէն ոտքի վրայ էր և պատրաստ: Երբ լինում էր չօվարդէնում՝ ամէն օր, առաւօտեան, չը նայած թէ՛ դրսում ինչ տեսակ եղանակ է՝ գնում էր եկեղեցի, ուր նրա որդիներէից մէկը քահանայ է: Կենանքի կանոնաւորութիւնը այն աստիճանին էր հասնում, որ Գլադստոն որոշ ժամերին պարսպում էր իր առանձնասենեակում, որոշ ժամերին զբօսնում էր, ֆիզիքական աշխատանք էր կատարում, մանաւանդ շատ էր սիրում նա վերցնել կացինը և ծառեր կամ ճիւղեր կոտորել իր այգում: Նրա զարմանալի աշխատասիրութիւնը, որ այնքան մաքի ընկնող էր դպրցում՝ մինչև խորին ծերութիւնը հրաշքներ էր գործում: Երբ նա յանձն էր առնում ֆինանսների միջոցաւ պալատը՝ ամէն անգամ պարմանալի արագութեամբ էր պատրաստում պետական նախահաշիւները, որ վերին աստիճանի բարդ աշխատութիւն է: Արագ վերջացնում էր նաև գրական աշխատութիւնները, որոնք մեծ մասամբ վերաբերում էին հին կլասիկներին և աստուածաբանութեան: Ամէն անգամ, երբ իր գործունէութեան ասպարէզում անաշուղդութիւնները, խոշունդոտները կարծես պատճառն էին կոտորել նրա հակապական եռանդը՝ նա դիմում էր Հոմերոսին, Դանտէին, Շէքսպիրին և նրանց մէջ էր գտնում ոգևորութեան անսպառ աղբիւրներ: Իրականում, նա ինքնավարութեան մասին եղած փոթորկաւից վրձաբանութիւնների ժամանակ, Գլադստոն, տեսնելով որ տանու է տալիս իր պաշտպանած դատը՝ դուրս եկաւ դաշխիճից և պարլամենտի գործարանում խորացուցեց Վալտեր-Սկոտի ընթերցանութեան մէջ:

Թիֆլիզի և Կովկասի մէջ 1899 թուականին ծայր տուաւ ուրիշ հակահոսանք մը Հայականութեան դէմ: Վրաց շովինիստական գրգռութիւնն էր: Վրաց լեզուի մէջ նոր առած է՝ Հոյր եկաւ, կայծակ քերաս: Անոնց կը կարծեն իրենց հողերը

Հայերէն աշխարհակալուած ու ողորուած, և աղէտքի ո՛ր և է ուրուական մը որ կը կասուի իրենց գլխուն վրայ Հայերէ բերուած: Բայց այս անգամ իրենց գրգռութիւնները դիտումնաւոր կ'երևէին, և որոնք մահաբեր պետի ըլլալին Հայոց համար ժամանակի մը մէջ ուր Ռուսաստանն ու Կովկասը ճգնաժամի մը եզրը կը գտնուէր: Այս առթիւ հանրածանօթ են Լէօի իշխան իշխա ճալմառաճ և Հայերը՝ յօղուածնբո: ուրիշ շարք մը որոնց մէջ ոչ միայն փաստերու առատութիւնն մը կը տեսնուի այլ նաև հատու շեշտ մը խելամոցնելու:

Շուրջ 1900 թրքահայ աղէտներու ուրուականը որ քիչ մը ամէն տեղ կը յաճախէր ու կը ծանրանար, կ'երևի տակաւ հեռացած ըլլալ Լէօ: զեթ նա կորանցուցեր է իր դեռադեռ իրականութիւնը և ժամանակի մէջ քիչ մը մեղմացեր է: Գրագէտը աւելի հաճոյքով ու հանդարտ ոգով կը դառնայ իր գրական ու կենցաղական գրադուններուն, թէ՛ և երբեք երկար ժամանակի մը համար ետ կենցած չէ գրագէտներով ու գործիչներով զբաղել: Որքան կենսագրականներ ու գնահատականներ՝ զոր նա գրած է Արծրունիի մասին, Երեցեանի մասին, Ալիշանի, Փաշունի, Ոսկանի և ուրիշ շատերու: Ապահովագրուած էր որ գրականութեան ընտանիքին պատկանող մարդ մը անյիշատակ չէր անցներ իր գրչի տակէն: Նա ամենուն վրայ ալ արցունք մը կը խափէ և կը գտնէ բան մը ըսելու: Նա բոլորը գիտէ ինչ որ կը պատկանի գրականութեան ու մանաւանդ նոր գրականութեան: Աւելին՝ Լէօ վրէժխնդիր կեցեր է նաև հանգուցեալներու պատուին: ոչ ոք պիտի համարձակի անիրաւ տեղ գանոնք մահացնել: Նա կը զայրանայ իբր այժմէութեան, կեանքի, կենսական ու անձնական հարց մ'ըլլար: Գործիչ մը, գրագէտ մը, թէ՛ մեռած՝ իր տէրութենէն էր ու նա իրեն պատուոյ պարտքը կը համարի անոնց իրաւունքները պաշտպանել:

1. Մշակ 1899, ԲԷ 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68:

Թիֆլիզցիները կարծեմ հաճութեամբ պիտի յիշեն տակաւին իր կիրաւիօրեայ գրայքները, որ Մուշտալիտի գուարճութեանց ու հովանիններուն հետ, իրենց կը հայթայթէր, այնքան ախորժելի, մերթ գրեթէ հայրական ոճով մը՝ որ հոսիկի կը մօտենայ, ուրիշ զբօսանքներ հասարակական կամ օրուան ուրիշ խնդիրներու շուրջ, աւելի հրահանգիչ և նուազ նեղացուցիչ:

Պէտք եմ յիշատակել վերջապէս ուրիշ յօդուածներու շարք մըն ալ՝ Ընթերցողի օրագիրը, որ այնքան ճիշդ ժամանակին եւ զան կողմասի ընդհարումներու օրերուն քաջալերելու և խաղաղցնելու ժողովուրդը գաղտնի որոմնացաններու դէմ, որոնց հաճոյք ու շահ էր միանգամայն ազգաբնակչութեանց մէկ մասը միւս մասով ջնջել տալու երկրի մը մէջ ուր անտանելի պայմաններ ստեղծուած էին իշխանութեան մը համար, որ պատասխանատուն էր փորթ-Արթուրի և Մանչուրիոյ ձախորդութեանց՝ որոնք այնքան իրաւապէս կը գրգռէին ժողովրդեան զայրույթն ու վրէժխնդրութիւնը: Եւ ինչ որ ժողովուրդը ըրաւ ազգին կալուածները տէրութենէն զրաւուած միջոց և ինչ որ անոր վարիչները ըրին հայթաթար ընդհարումներուն ժամանակ, իրաւամբ մէկ ամենափայլուն դրուագն է մեր ցեղին անձնաոճիւրութեան, համբարախութեան և վեհանձնութեան, զոր ընդունակ է ունենալու մերթ իր պատմութեան մէջ: Եւ ինչ որ ըրին մեր յեղափոխական միացեալ ուժերը Թիֆլիզի պաշտպանութեան համար ամենէն գեղեցիկ էջերէն մէկն են, Արարատին ու Սեանին հետ, Լէօի պատմաբանի մտքին ուր այնքան փառաւոր նկարներ ամբարած է մեր պատ-

մութեան դիւցազնութեանց ու աշխարհագրութեան հրաշալիքներուն:

Իր ուղեւորութիւնները երկայն կամ կարճ ժամանակի համար Հայաստանի այլևայլ կողմերը, Աղեքսանդրապոլ, Կարս, Երեւան և մանաւանդ Անի իրեն նիւթ ընծեւում են ուրիշ շարք մը յօդուածներու, ընդունակ շահագրգռելու տեղացիները, մանաւանդ Անի, յայտնուած ու ճոխացած այս անխնայ Մատի պեղումներովը, աւելի ընդարձակ շահագրգռութիւն մը յառաջ կը բերէ բոլոր Հայերուն մէջ, քանի որ Անին է, փառաւոր քնացորդ մը շիջած փառքի մը, և Լէօի կը շնչէ ամբողջ ստուար հասարակ, իր Անիի որ պիտի ըլլայ նաև Բագրատունեաց ամբողջ պատմութիւնը, ինչպէս իր ամէն գործ կ'ըլլայ բոլոր շրջանի մը պատմութիւնը՝ որքան ալ փոքր ու կղզիացեալ ըլլայ այն անձը որուն շուրջը պիտի գայ դարու մը կեանքը խոնոփիլ:

Երկարատեւ ու անընդհատ գրական դեպքումներով հոսանքին մէջ ազգային ու միջազգային բոլոր գրական, պատմական ու հասարակական հարցերուն հետ, յարատեւ գրելով մը՝ ստացած աշխատելու տեսակ մը վարժութիւն ու արտադրելու մոլութիւն, և գրեթէ միշտ քառորդ դարէ ի վեր լրագրութեան մէջ յայտնուելով, կերպով մը ընտանեցուցած հասարակութիւնը իր լեզուին, իր ճաշակներուն ու վարժութիւններուն հետ, Պ. Լէօ ուրիշ մէկէ աւելի նախապատրաստութիւններն ունի հատորաւոր հաստափորութիւններ գրելու, որոնք պիտի ըլլան վերին աստիճանի ժողովրդեան ու ժողովրդականացման համար գիրքեր:

Հ. Ն. ԱՆՈՐԻՍԵԱՆ

Շարտհակելի

